



پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 12, No. 35, Winter 2023



A Visual and Technical Study on Tiles of Dadoes in Cellars of Qajar Houses in Tehran

Sheikhi, A.¹, Abedian Jolodar, Z.²

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25314.2424>

Received: 2022/05/06; Accepted: 2022/09/15

Type of Article: **Research**

Pp: 341-365

Abstract

Tile is one of the most important decorative materials related to architecture that since ancient times has always been used. During the Qajar dynasty, many variations in the technique of making and designing tiles can be traced. Panel tiles are a type of large and prominent tiles that became common in this period. The unique patterns and pictures of these tiles reflect the social developments of that time. In this regard, the tiles of houses (aristocratic mansions) in Tehran were selected as a sample due to their uniqueness. The aim of this research is to study on visual and technical aspects of tiles of dadoes in cellars of Qajar houses in Tehran (houses of Ghavam O-Dowleh, Alam O-Saltaneh, Mushir O-Dowleh, Fazel Iraqi, Ghavam O-Saltaneh and Teymurtash). Hence the identification of tiles' techniques; motifs and, themes are considered. This article seeks to answer the question: What are the features of creation techniques and pictorial themes in tiles of dado in cellars of Qajar houses in Tehran? The research method is descriptive-analytical and data collection is based on library studies, especially field studies (viewing samples and photographing them). Findings show the most important factors affecting the main patterns and themes of tiles are: Creative influence and integration of European culture, art and technological innovations (painting different landscapes as a photograph and using symbolic European scenes); ancient nationalism (the effect of Name-ye Khosrowan book; reliefs of ancient Iran); And rarely Islamic arts (Eslimi and Gol-o-Morgh); those have been sometimes associated with the ability of painters in symbolism, innovation and composition (creating symbolic expressions with animals and the image of Qajar kings and politicians). All of the pictures are created in underglaze painting with black hatch and limited colors on molded tiles covered with white slip.

Keywords: Qajar Art, Tehran Mansions, Architecture Ornament, Underglaze Tile.

1. Assistant Professor, Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

2. M.A. in Handicrafts, Department of Handicrafts, Faculty of Applied Arts, University of Art, Tehran, Iran.

Citations: Sheikhi, A. & Abedian Jolodar, Z., (2023), "A visual and technical study on tiles of dadoes in cellars of Qajar houses in Tehran". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 12(35): 341-365. (doi: 10.22084/nb.2022.25314.2424).

Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5067.html?lang=en

PAZHOSH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

Qajar tile was used as a canvas to display a variety of designs with different themes; Hence, Qajar tiles are good sources for recognizing the cultural, artistic, social and political identity of this period. During the Qajar dynasty with the choice of Tehran as the capital and the increase of constructions, many buildings were built. Houses are among these, the best examples of which belonged to the upper class of people and politicians. What is interesting in most of these houses is the use of relatively large panel tiles in the basement dado; most of those basements are usually used as cellars and in Persian named Sard-Ab. In addition, what adds to its importance is the variety of designs and roles of motifs. Since these tiles were placed in the basement and most of these have private owners or governmental possession, it is not easy to visit them. Moreover, it is also worrying that they will be damaged on the grounds of improper maintenance and lack of continuous monitoring them. The main purpose of this study is a visual and technical study on tiles of dados in cellars of Qajar houses in Tehran (houses of Ghavam O-Dowleh, Alam O-Saltaneh, Mushir O-Dowleh, Fazel Iraqi, Ghavam O-Saltaneh and Teymurtash). Hence the analysis and identification of its motifs, themes and creation technique are noticed. In this regard, the article seeks to answer the following questions: What are the themes of the panel tiles of the dado cellars of Qajar houses in Tehran and what are the influential factors in the formation of the designs of these tiles? And what are their technical characteristics?

This research is applied one in terms of purpose and instead of generalizing the findings; it seeks a deep understanding of the studied phenomena. Therefore, it has been done with a qualitative (purposeful) approach. Sampling in this paper is sequential. In this regard, all of the best tiles of the dado cellars were collected. In this way, the buildings which are registered by Ministry of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism have been studied. All of chosen buildings are from districts 11 and 12 in Tehran. More to the point, the research method is descriptive-analytical and data collection is based on library studies, especially field studies (viewing samples and photographing them).

Identified Traces

This is obvious European art had an influenced-on Qajar art and, Although the art of Qajar is considered weak or discolored in comparison with the art of the previous periods, especially the Safavid dynasty, it has roots of traditional arts that distinguishes it. Qajar tiles became a suitable medium

for expressing the cultural changes of the time from tradition to modernity. The cultural tensions created in the face of European art also forced many intellectuals to reflect more on their cultural and historical identity. This was widely reflected in the culture and art of the Qajar period. The tiles of the callers were specially made in simple colors with little variety. The limited colors have a slight color richness, so that in some of them only the main design is painted in black under the glaze, or sometimes painted with one or at most three other colors. This feature is rarely seen in Qajar tiles, especially in familiar buildings such as Golestan Palace or Moghaddam House.

In all tiles, patterns have been emphasized in framing, and others have been placed as decorative and complementary patterns in the strip edges and triangles around the frames. In general, the designs were divided into two groups for study: “main designs inside the frame” and “triangles and strip designs”. Despite the fact that most of the framing forms were shaped into Islamic geometric motifs, it also shows the influence of European art and new innovations such as the printing industry.

The motifs used in cellars tiles are sometimes intended for decoration and in many cases have more in-depth concepts that have an expression or narrative. All in all the motifs have been studied in general in the types of Islamic and traditional designs, European designs, human and animal conflicts, ancient Persia motifs, literature, landscapes.

Conclusion

Qajar tiling underwent changes due to cultural, social and political changes. Many places were decorated with tiles, especially, the dadoes in cellar of houses. All of those tiles are large in size, and variation in ornamental motifs. The central motifs are very important in the composition of the tiles, and apparently other motifs have been created to draw attention to them. The most important factors influencing the tiles' designs are: the influence and combination of Creative influence and integration of European culture, art and technological innovations (painting different images and landscapes as a photograph and using symbolic European images); ancient nationalism (influence of Khosravan's bibliography; reliefs of ancient Iran, especially kings and symbols) and rarely Islamic art (Eslimi and Gol-O-Morgh); what's important is innovation of Iranian artists; those main three factors were sometimes associated with the ability of painters in symbolism, innovation and composition (creating symbolic expressions with animals or depicting kings and politicians of the court); those are reflected in the

mansions of Ghavam Ol-Saltanah and Mushir O-Dole

Technically, these tiles are made from clay and are shaped in large-sized molds (square and rectangular). Moreover, there are some bulged parts in the surface of tiles to help the motifs to be more appealing. All tiles are covered with a layer of white slip to provide a surface for the under-glaze painting. The drawings are done in black and hatch and have limited coloring; So that they often appear in black and white, which shows the effect of lithography or photography.



مطالعه تصویری و فنی کاشی‌های ازاره سرداب خانه‌های قاجاری تهران

علیرضا شیخی^۱، زینب عابدیان جلودار^{II}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.25314.2424>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۲۴

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۳۶۵-۳۴۱

چکیده

کاشی از مهم‌ترین مصالح تزئینی وابسته به معماری است که از ادوار مختلف تاریخی همواره مورد توجه بوده است. در دوره قاجار، گوناگونی بسیاری در فن ساخت و نقوش کاشی قابل پی‌جویی است. کاشی‌های تابلویی گونه‌ای از کاشی با ابعاد بزرگ و برجسته بوده که در این دوره متداول شد. نقش‌پردازی و تصاویر منحصر به فرد این کاشی‌ها بازتاب‌دهنده تحولات اجتماعی است. در این راستا، کاشی‌خانه‌های (عمارت‌های اعیانی) تهران به سبب منحصر به فرد بودن به عنوان نمونه انتخاب شدند. هدف پژوهش، مطالعه بصری و فنی و محتوایی کاشی‌های تابلویی ازاره سرداب خانه‌های قاجاری تهران (خانه‌های قوام‌الدوله، اعلم‌السلطنه، مشیرالدوله، فاضل عراقی، قوام‌السلطنه و تیمورتاش) است؛ از این‌رو شناسایی فن ساخت، فرم و نقش و مضامین آن‌ها مورد نظر است. این نوشتار به دنبال پاسخ بدین پرسش است که، ویژگی‌های فنی، هنری و محتوایی کاشی‌های ازاره سرداب در خانه‌های قاجاری تهران چیست؟ روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی بوده و جمع‌آوری اطلاعات بر داده‌های کتابخانه‌ای و پیمایش‌های میدانی استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر نقوش و مضامین اصلی کاشی‌ها عبارتند از: تأثیر و تلفیق خلاقانه از فرهنگ و هنر و نوآوری‌های اروپایی (ثبت مناظر مختلف به مثابه یک عکس و استفاده از صحنه‌های نمادین اروپایی)؛ باستان‌گرایی (تأثیر کتاب نامه خسروان؛ نقش برجسته‌های ایران باستان)؛ و به ندرت هنر ایرانی-اسلامی (اسلیمی و گل‌ومرغ) هستند که با نمادپردازی و ترکیب‌بندی بدیع نقاشان (ایجاد بیان‌های نمادین با حیوانات و تصویر شاهان و رجال قاجاری) همراه شده‌اند. دامنه تصویری کاشی‌ها شامل: طبقه عوام تا طبقه اشراف، نقوش باستان تا نقوش معاصر، تصاویر واقع‌گرایانه تا تصاویر خیالی است. نقوش جملگی به شیوه نقاشی زیررنگی با هاشورهای مشکی و رنگ‌های محدود بر روی کاشی‌های قالبی پوشیده شده با گلابه سفید ایجاد شده‌اند.

کلیدواژگان: هنر قاجار، عمارت‌های تهران، تزئینات معماری، کاشی زیررنگی.

I. دانشیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

II. کارشناسی ارشد صنایع دستی، گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: شیخی، علیرضا؛ و عابدیان جلودار، زینب، (۱۴۰۱)، «مطالعه تصویری و فنی کاشی‌های ازاره سرداب خانه‌های قاجاری تهران». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۵(۱۲): ۳۴۱-۳۶۵. doi: 10.22084/nb.2022.25314.2424

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5067.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

در پی گسترش ارتباطات با غرب در دوران افشار و زند، تحولاتی در شکل و فنون کاشی آغاز شد و در دوره قاجار تداوم یافت. گاهی هنر دوره قاجار نسبت به دوره صفوی کم‌اهمیت تلقی می‌شود، اما این هنر تلفیقی دارای هویت مستقل بوده و ترکیبی کم‌نظیر در هنر ایران ایجاد کرده است. کاشی قاجار به مثابه یک بوم نقاشی برای نمایش انواع نقوش با مضامین گوناگون کاربرد داشت؛ از این رو، کاشی‌های قاجار منابع خوبی برای شناخت هویت فرهنگی و هنری، اجتماعی و سیاسی این دوره است.

با انتخاب تهران به عنوان پایتخت و افزایش ساخت‌وسازها، بناهای بسیاری ایجاد شد. خانه‌ها از جمله آن‌ها است که بهترین نمونه‌های آن مربوط به طبقه فرادست جامعه بود که معمولاً دارای تزئینات کاشی، گچ و آجر هستند. آن‌چه در اکثر این خانه‌ها جالب است، کاربرد کاشی‌های تابلویی^۱ نسبتاً بزرگ در ازاره سرداب است. علاوه بر ابعاد کاشی‌ها آن‌چه بر اهمیت آن می‌افزاید، تنوع و گوناگونی طرح و نقش کاشی‌هاست. از آنجایی که این دست کاشی‌ها در قسمت سرداب جای گرفتند و غالب این ساختمان‌ها با کاربری جدید در مالکیت ارگان‌ها قرار دارند، امکان بازدید از آن‌ها به آسانی امکان‌پذیر نیست؛ هم‌چنین بیم آن است که به سبب نگاه‌داری نامناسب و عدم نظارت مستمر دچار آسیب شوند.

هدف پژوهش، مطالعه محتوایی، بصری و فنی کاشی‌های تابلویی ازاره سرداب خانه‌های قاجاری تهران (خانه‌های قوام‌الدوله^۲، اعلم‌السلطنه^۳، مشیرالدوله^۴، فاضل عراقی^۵، قوام‌السلطنه^۶ و تیمورتاش^۷) است؛ از این رو، واکاوی و شناسایی فن ساخت؛ فرم و نقش و مضامین آن‌ها مورد نظر است.

پرسش‌های پژوهش: در این راستا پژوهش به دنبال پاسخ بدین پرسش‌ها است؛ کاشی‌های تابلویی ازاره سرداب خانه‌های دوره قاجار در تهران دارای چه مضامینی بوده و عوامل تأثیرگذار در شکل‌گیری نقوش این کاشی‌ها چیست؟ و ویژگی‌های هنری و فنی آن‌ها کدام است؟

روش پژوهش: روش پژوهش، توصیفی و تحلیلی و جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و میدانی-پیمایشی است. روش نمونه‌گیری با رویکردی کیفی و هدفمند انجام شده است؛ بنابراین به مطالعه موردی کاشی‌های ازاره سرداب عمارت‌های قوام‌الدوله، اعلم‌السلطنه، قوام‌السلطنه، مشیرالدوله، فاضل عراقی و تیمورتاش، پرداخته شده است که تمامی آن‌ها متعلق دوره قاجار^۸ (از دوره محمدشاه تا دوره احمدشاه) در مناطق ۱۱ و ۱۲ تهران هستند (شکل ۱). از میان آن‌ها، عمارت قوام‌السلطنه دارای دو ساختمان - بنیادسینمایی فارابی و موزه آبگینه - است که در مجموع تعداد نمونه‌های مورد بررسی، هفت عدد است. انتخاب برمبنای بارزترین نمونه‌ها از بین بناهایی با شماره ثبت ملی وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی، بناهای زیر نظر سازمان زیباسازی شهرداری تهران و بناهای بافت قدیمی شهر صورت گرفته است.

پیشینه پژوهش

«ریاضی» (۱۳۹۵) در کتاب کاشی‌کاری قاجاری به انواع تکنیک‌ها، سبک‌ها و نقوش کاشی‌های قاجار به‌طور کلی پرداخته است؛ این کتاب کامل‌ترین منبع مرتبط با پژوهش بوده، با این‌وجود به بررسی کاشی‌های ازاره خانه‌های تهران پرداخته است. «بمانیان» و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد- مدرسه‌های دوره قاجار» عوامل تصویری جدید در کاشی مساجد و مدارس قاجار بررسی کرده‌اند. «میش مست نهی» و «مرتضوی» (۱۳۹۰) در سیرتحول، بررسی تاریخی و طبقه‌بندی کاشی‌های زیرلعابی در ایران مطالعه جامعی در رابطه با این نوع کاشی در ادوار مختلف تاریخی ارائه کرده است و منبع مناسبی برای شناخت کاشی‌های زیرلعابی قاجار است. در این پژوهش‌ها با این‌که هر یک به طریقی با کاشی‌های قاجار، نقوش و فنون ساخت آن‌ها در ارتباط هستند؛ اما در هیچ‌یک از آن‌ها کاشی خانه‌های قوام‌الدوله، اعلم‌السلطنه، قوام‌السلطنه، مشیرالدوله، فاضل عراقی و تیمورتاش در تهران به‌طور مشخص و به‌صورت فنی و بصری مورد مطالعه قرار نگرفته است.

کاشی‌کاری در دوره قاجار

گرچه در بعضی مواقع هنر دوره قاجار را در مقابل با هنر ادوار پیشین به‌خصوص دوره صفوی، ضعیف و یا رنگ‌باخته در مقابل تمدن اروپا می‌دانند، اما در عین حال دارای ریشه‌هایی از هنرهای سنتی و اصالت هنر پیشینان خود است که آن را متمایز می‌کند. از مهم‌ترین عوامل آشنایی با غرب که تأثیر مستقیمی بر هنر و معماری دوره قاجار گذاشت می‌توان به «۱- اختراع و ورود فن عکاسی، ۲- ورود و کاربرد فراوان تمبر در مراسلات پستی، ۳- ورود کارت پستال‌های اروپایی به ایران، اشاره نمود» (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۹). «رواج و انتشار کتاب‌های مصور چاپ سنگی، روزنامه‌ها و ترجمه کتاب‌های اروپایی و پژوهش‌های باستان‌شناسی اروپاییان در مورد تاریخ و موارث فرهنگی ایران از اواسط دوره ناصری هر روز موضوع تازه‌ای را برای هنرمندان رشته‌های گوناگون طرح می‌کرد و در این راستا هنر کاشی‌کاری نیز مستثنی نبود» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۴۷). علاوه بر این موارد، تنش‌های فرهنگی ایجادشده در مواجهه با هنر اروپا نیز، بسیاری از روشنفکران را بر آن داشت تا به هویت فرهنگی و تاریخی خود تعمق بیشتری کنند؛ به طوری که برداشت‌های بسیاری از این آثار در شاکله هنر دوره قاجار، به‌خصوص کاشی‌ها مشهود است. بیشتر بناهای کاشی‌کاری شده در دوره‌های طولانی پادشاهی «فتحعلی‌شاه» (۱۲۱۲-۱۲۵۰ ه.ق.) و «ناصرالدین‌شاه» (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق.) ساخته شدند؛ دو پادشاه، یکی سنتی و دیگر تجددخواه. این نگرش به خوبی در معماری و به‌دنبال آن در کاشی‌کاری قاجار بازتاب یافته است. باوجود این‌که متخصصان، دوره قاجار را -عصر کاشی هفت‌رنگ- نامیده‌اند، نقاشی‌های زیررنگی (زیرلعابی) از اهمیت زیادی برخوردار هستند (جدول ۱). رنگ‌های شاد و گرم در کاشی‌ها در این دوره متداول شد. «مهم‌ترین خصوصیات کاشی‌های زیرلعابی دوره قاجار، تنوع رنگ، نقوش و کاربردهای مختلف کاشی

زیرلجایی است. طیف رنگ‌ها گسترده بود و علاوه بر رنگ‌های مورد استفاده در ادوار قبل، رنگ‌های جدیدی مانند صورتی، ارغوانی و نارنجی استفاده شد» (Fehervari, 2000: 232)؛ هم‌چنین «رنگ‌های غالب در کاشی‌های این دوره، زرد، قهوه‌ای، صورتی، قرمز بدقی رنگ بین قرمز، بنفش و سبز هستند» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۷۰). «جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و حالت تجمل‌گرایی نقش و نگارهای این دوره همراه با رنگ‌های تند، فضایی کاملاً دنیایی و متفاوت با دوره‌های قبل ایجاد می‌کند و آن حالت روحانی در این آثار کم‌رنگ می‌شود» (مکی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۴۸)؛ از طرفی، از جمله تحولات کاشی‌های زند و قاجار، کاربرد رنگ صورتی است (پورتر، ۱۳۸۹: ۸۱). ارتباط بین کاشی‌نگاران و نقاشی به گونه‌ای بوده که کاشی‌نگاران یا نقاشان روی کاشی، زیرمجموعه‌ای از طبقه نقاشی به حساب می‌آمدند» (فلور و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۶).

جدول ۱. ویژگی کاشی و کاشی‌کاری دوره قاجار (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 1. Characteristics of tiles and tile work of the Qajar period (Authors, 1400).

سبک کاشیکاری (مضامین، نقوش و ویژگی تصویری هر سبک)		
اصفهان	شیراز	تهران
<p>- پای‌بندی به سنن و کاشیکاری دوره صفوی در نقوش و ابعاد و «نسبت به طرح‌های جدید محافظه‌کارانه‌تر برخورد می‌شد» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۰)</p>	<p>- استفاده از کاشی تصویری دارای ویژگی سرزندگی، اما خام‌دست‌تر بودن کاشی‌ها نسبت به کاشی‌های تهران از جهت کیفیت و طراحی (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۲)</p> <p>«توجه به رنگ‌های شاد، به‌ویژه طیف قرمز و تأکید بر عنصر انسانی در نگاره‌ها» (همان: ۵۱)</p> <p>- مضامین کتب ادبی کلاسیک ایران، قصص قرآن، خدمت‌کاران آماده پذیرایی و میوه به‌دست، گل و گلدان، گل و مرغ، گل و بوته و بته جقه، حجاری‌های تخت‌جمشید و نقوش برجسته ساسانی</p>	<p>- استفاده از کاشی تصویری و تنوع در ابعاد کاشی - استفاده از عناصر ایرانی و فرنگی به موازات هم نشانگر علایق و سلاطین گوناگون در اندازه، مضامین و نقوش کاشی‌ها</p> <p>- ترکیب دو سبک اصفهان و شیراز به همراه نوآوری علایق و سلاطین گوناگونی در اندازه کاشی‌ها و نوع مضامین و نقوش</p> <p>- بیشترین ابداعات در دوره ناصری (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۲)</p>
انواع کاشی‌های متداول از لحاظ فن ساخت		
هفت رنگی (رولجایی)	معرق	زیررنگی (زیرلجایی)
<p>با جزئیات و ظرافت با رنگ‌های درخشان و زنده چون زرد، بنفش، صورتی، سایه‌هایی از آبی، سبز و نارنجی با دقت و ظرافت به سبک میناکاری؛ با انجام سه مرحله پخت</p> <p>اول پخت بدنه؛ دوم پوشش با لعاب سفید؛ سوم نقاشی با لعاب‌های رنگی (IRANICA(II), 2011: 627-637)</p>	<p>- چیدمان با قطعات مربع و مستطیل با رنگ‌های فیروزه‌ای، سفید، زرد و مشکی؛ با انجام دو مرحله</p> <p>- اول پخت بدنه؛ دوم پخت لعاب برای هر رنگ (IRANICA(II), 2011: 627-637)</p> <p>- قطعات ریز و درشت پیش‌ساخته که با ظرافت تمام و همانند خاتم در کنار هم قرار می‌گیرند. (ریاضی، ۱۳۹۵: ۴۸)</p>	<p>با چیدمان ظریف‌تری از رنگ‌ها که با استفاده از رنگ سیاه برای سایه‌زدن و طرح بندی قلم‌گیری استفاده شد و کاربرد آن از ۱۲۵۹-۱۲۵۸ ه.ش. به بعد؛ با انجام دو مرحله پخت</p> <p>مرحله اول پخت بدنه؛ دوم نقاشی و پوشش آن با لعابی شفاف (IRANICA(II), 2011: 627-637)</p>

بحث و تحلیل کاشی‌های سرداب در خانه-عمارت‌های مورد مطالعه

در فرهنگ فارسی محمد معین «سرداب»^۹ را «اطاقی در زیرزمین خانه برای استفاده از خنکی آن در تابستان برای نگه‌داری غذا و چیزهای فاسد شدنی» (معین: ۱۳۵۳، ج. ۲: ۱۸۶۳) و فرهنگ دهخدا «خانه که در زیرزمین سازند تا در گرما به آن پناه برند و آب در آنجا نگاه دارند تا سرد ماند» (دهخدا، ۱۳۳۹: ۴۴۳) گویند؛ هم‌چنین در فرهنگ عمید «جایی که در زیرزمین برای دفن اموات یا گذاشتن تابوت مرده

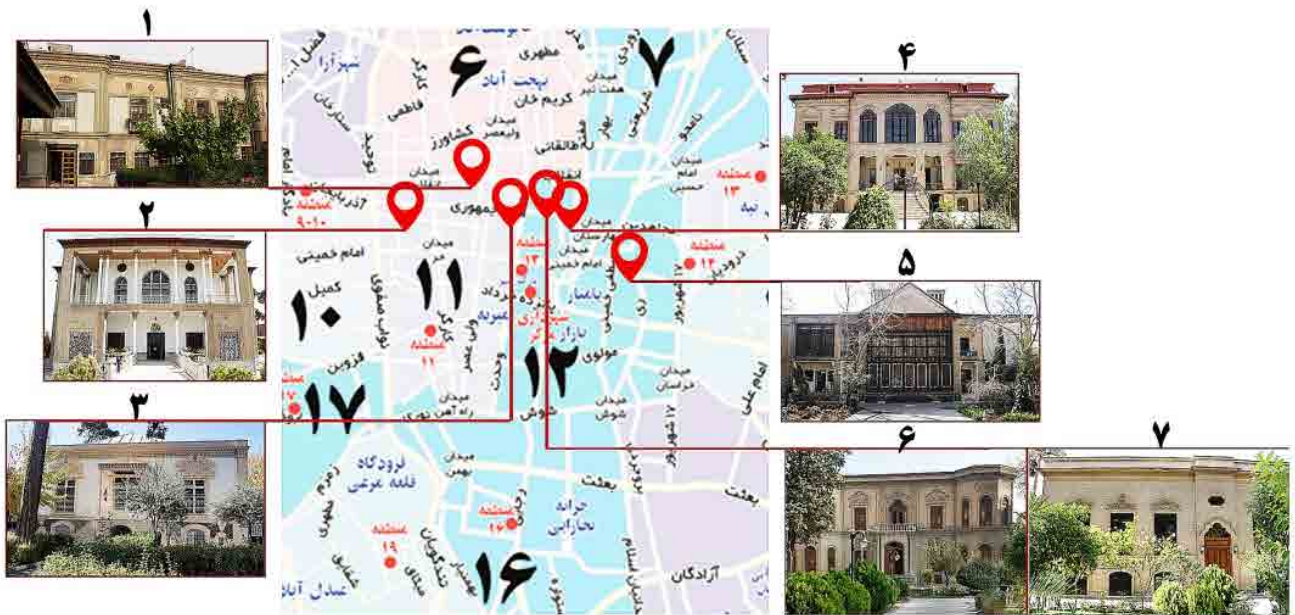
درست کنند» (عمید، ۱۳۷۹: ۱۱۹۱) خوانده شده است. در بسیاری از آثار ثبتی و یا مالکیت‌های فعلی خانه‌ها، به «حوضخانه» و یا «شربتخانه» نیز خوانده می‌شوند؛ هم‌چنین شربت‌خانه این‌گونه شرح داده شده است: «چنین فضاهایی می‌عادگاه فضلا، نویسندگان، شعرا و سایر هنرمندان بوده که با توجه به محدودیت رسانه‌های گروهی، آثار و نوشته‌های خود را برای حضاران می‌خواندند و همین‌امر باعث می‌شد تا افراد از صنف و طبقات مختلف جامعه در این محیط‌ها رفت و آمد کنند» (حسینی، ۱۳۹۲: ۵۶). آن‌چه از تعاریف فوق برمی‌آید سرداب‌ها فضاهایی پایین‌تر از سطح زمین هستند که اهمیت وجود و کاربرد آن‌ها به خنکی و سرمایی است که در فضا وجود دارد که ظاهراً فاقد حوض هستند. به سبب تشابه این ویژگی در تمامی نمونه‌های مورد بررسی می‌توان سرداب را واژه‌ای درست‌تری در ارتباط با این پژوهش خواند.

هریک از خانه‌های قوام‌الدوله، اعلم‌السلطنه، مشیرالدوله، فاضل عراقی، قوام‌السلطنه و تیمورتاش، توسط وزارت میراث‌فرهنگی دارای شماره ثبت ملی هستند. در جدول ۲، هر یک از کاشی‌های سرداب این خانه‌ها دارای ویژگی منحصر به فردی هستند که شناسایی شده و به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته‌اند. آن‌چه در گام اول در کاشی‌های ازاره سرداب‌ها جلب نظر کرده، کاربرد کاشی‌هایی با ابعاد بزرگ به اصطلاح «تابلویی» هستند. «هنرمندان برجسته‌ای چون: علی محمد اصفهانی، علیرضا و مصطفی در ساخت این کاشی‌ها بسیار توانا بودند» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۳)؛ با این وجود در هیچ‌یک از کاشی‌های ازاره سرداب‌ها امضایی یافت نشد و تنها کاشی‌های عمارت قوام‌السلطنه دارای امضا به نام «مصطفی» دارد. هم‌چنین در نمای بیرونی عمارت اعلم‌السلطنه، کاشی با امضا «علیرضا نقاش» یافت شد (با ابعاد ۵۷×۳۵ سانتی‌متر) که تشابه ظاهری و فنی بسیاری با کاشی‌های ازاره سرداب‌های همان عمارت دارد با این تفاوت که ابعاد کاشی‌های سرداب‌ها در این مورد به خصوص اندکی کوچک‌تر (۴۸×۳۴-۳۲ سانتی‌متر) از کاشی نمای ورودی ساختمان است و قلم‌گیری‌ها و طرح‌پردازی‌های ضعیف‌تری دارند؛ به طوری که نمی‌توان با اطمینان این کاشی‌ها را به علیرضا نقاش نسبت داد. با توجه به بررسی کاشی‌ها و تشابه طرح و نقش و سبک آن‌ها این احتمال وجود دارد که در برخی موارد این کاشی‌ها بعدها و در اواخر دوره قاجار به ازاره ساختمان‌ها الصاق شده باشند. در ادامه، فن ساخت، فرم و نقش، و مضامین کاشی‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است.

جدول ۲. مشخصات خانه‌های مورد مطالعه در این پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 2. Characteristics of the houses studied in this research (Authors, 1400).

شماره ثبت	کاربری فعلی	دوره ساخت	موقعیت جغرافیایی	نام عمارت
۲۰۲۴	دفتر ایکوموس ایران	محمدشاه	خیابان امیرکبیر - خیابان جاویدی - پلاک ۱۰۷	قوام‌الدوله
۲۴۹۰	وابسته به وزارت جهاد کشاورزی	ناصرالدین شاه	خیابان حافظ، چهارراه عزیزخان، کنار ساختمان بورس	اعلم‌السلطنه
۱۸۹۹	واحد طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی ایران	مظفرالدین شاه-احمدشاه	خیابان لاله‌زار نو - کوچه پیرنیا	مشیرالدوله
۲۵۶۸	بیمارستان دادگستری تهران	احمدشاه	میدان فردوسی - کوچه پارس	فاضل عراقی
۲۰۱۴	در دو بخش موزه آگینه و بنیاد سینمایی فارابی	احمدشاه	خیابان سی‌تیر - پلاک ۵۵	قوام‌السلطنه
۱۱۱۹۷	موزه جنگ	ناصرالدین شاه-احمدشاه	میدان حر، دانشگاه جنگ	تیمورتاش



- فن ساخت

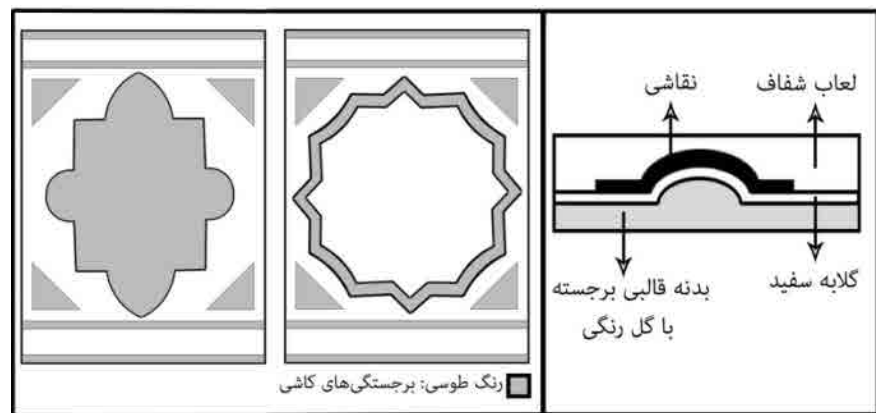
▲ شکل ۱. موقعیت عمارت‌ها در مناطق ۱۱ و ۱۲ نقشه تهران: ۱- عمارت فاضل عراقی؛ ۲- عمارت تیمورتاش؛ ۳- عمارت اعلم‌السلطنه؛ ۴- عمارت مشیرالدوله؛ ۵- عمارت قوام‌الدوله؛ ۶- عمارت قوام‌السلطنه (موزه آبگینه)؛ ۷- عمارت قوام‌السلطنه (بنیاد سینمایی فارابی) (نگارندگان، ۱۴۰۰).

آن‌چه در در نگاه اول در بررسی کاشی‌ها جلب نظر می‌کند، کاشی‌هایی غالباً مستطیل و به ندرت مربع با ابعاد نسبتاً بزرگ است که غالباً در بالا و پایین آن‌ها حاشیه‌ای نواری ترسیم شده است. از میان نمونه‌ها بخشی از کاشی‌های گیاهی عمارت قوام‌الدوله ظاهری مربع دارند. بدنه کاشی‌ها در دوره قاجار معمولاً به دو گونه «کاشی جسمی» و «کاشی گلی» ساخته شده‌اند؛ مواد کاشی جسمی نرمه سنگ‌قلوه رودخانه‌ای (سنگ چخماق)، نرمه شیشه و گِل سرشوی است و کاشی گلی از مقدار زیادی گِل رس به دست می‌آید که در این شیوه ابتدا خشت کاشی جداگانه، پخته و بعد لعاب به آن زده شده است (ماهرالنقش، ۱۳۹۴: ۴۲-۴۴). با توجه به خردگی و زدگی کاشی‌ها، بدنه‌های آن‌ها از نوع کاشی گلی است. روی این کاشی‌ها با لایه‌ای از گلابه سفید^۱ پوشیده شده تا بستر مناسبی برای نقاشی ایجاد کند (شکل ۱). با وجود این که پیش‌تر به تنوع رنگی کاشی‌های دوره قاجار اشاره شد؛ کاشی‌های سرداب‌ها به‌طور خاص با رنگ‌های ساده و کم‌تنوع به شیوه زیررنگی ساخته شده‌اند. رنگ‌ها محدود هستند و غنای رنگی اندکی دارند؛ به طوری که در بعضی از آن‌ها تنها طرح اصلی با رنگ سیاه به صورت زیرلعابی نقاشی شده است و یا گاهی با یک یا حداکثر سه رنگ دیگر رنگ‌آمیزی شده‌اند. این رنگ‌ها صورتی (قرمز رنگ پریده)، زرد، سبز، آبی لاجوردی و فیروزه‌ای هستند. با توجه به صورت‌پردازی‌های و ابعاد کاشی و نقاشی‌هایی با شمایل به اصطلاح «سیاه قلم»^۲ به سبک تهرانی تمایل بیشتری دارند. در بسیاری از طراحی‌ها نقوش با هاشور ایجاد شده است که تشابه زیادی با آثار چاپ سنگی دارد؛ هم‌چنین سیاه و سفید بودن تصاویر نشانی از الگوبرداری از عکس‌های آن دوره است (ذکاء، ۱۳۷۶: ۴-۱۴)، (جدول ۳).

کاشی‌ها جلگی به صورت قالبی ساخته شده و برجستگی دارند. این برجستگی‌ها معمولاً در فرم‌های قابی شکل نقوش اصلی در مرکز و لچکی‌ها با نقوش گیاهی و یا

Fig. 1. Location of mansions in areas 11 and 12 of Tehran map: 1- Fazel Iraqi mansion; 2- Timurtash Mansion; 3- Alam al-Sultaneh mansion; 4- Moshir al-Doula mansion; 5- Qawam Al-Douleh Mansion; 6- Qawam al-Sultaneh Mansion (Abgineh Museum); 7- Qawam-ul-Saltaneh mansion (Farabi Cinema Foundation) (Authors, 1400).

در حاشیه کاشی‌ها ایجاد شده‌اند (شکل ۲). «هنرمندان قاجار با بهره‌گیری از هنر خود حیات و حرکت تازه‌ای به هنر کاشی‌کاری (مخصوصاً کاشی‌های نقش برجسته زیرلعاب) داده و این هنر را از انحصار بناهای مذهبی و بقاع متبرکه خارج کردند. با این عمل سطوحی از دیوارهای داخلی و بیرونی بناهایی چون: کاخ‌ها، عمارات و خانه‌های اعیانی و دروازه‌ها مزین به نقوش کاشی‌کاری شدند» (وحیدزاده و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۸)؛ هم‌چنین این کاشی رواج مناسبی در پوشش ازاره سرداب‌ها و یا زیرزمین خانه‌ها داشت و مورد توجه قرار گرفت، زیرا علاوه بر جنبه زیبایی، احتمال تشدید سرما به سبب خاصیت سفال را در تابستان ایجاد و نیز از رطوبت محیط در فضا جلوگیری می‌کند.



► شکل ۲. طرح شماتیک کاشی سرداب‌ها از لحاظ فنی؛ تصویر راست: برشی از کاشی، تصویر چپ: نمایش برجستگی‌های کاشی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 2. Schematic design of cellar tiles from a technical point of view; Right image: a section of the tile, left image: showing the ridges of the tile (Authors, 1400).

درمیان کاشی‌های سرداب خانه‌ها، گاهی تشابهات زیادی وجود دارد که نشانگر ارتباط سبکی، ظاهری و فنی آثار است. کاشی‌های عمارت اعلم السلطنه و عمارت قوام‌الدوله، نمونه بارز آن است؛ استفاده از نقش مایه چلیپا و برجستگی‌های یکسان در هر دو نوع کاشی در محل ترسیم اسلیمی‌ها و قاب‌بندی‌ها و هم‌چنین قالب بودن رنگ آبی لاجوردی در نگاره‌ها و اسلیمی‌های همانند در لچکی آن‌ها، گواه این تشابه است. این نمونه‌ها تنوع رنگی بیشتری نسبت به دیگر کاشی‌ها دارند؛ هم‌چنین کاشی‌های عمارت قوام السلطنه (موزه آگینه) و تیمورتاش نیز در تشابه با یک دیگر هستند؛ این تشابه را در قاب‌بندی به شکل شمسه و برجستگی‌های یکسان در محل اسلیمی‌ها و قاب‌بندی‌ها و هم‌چنین رنگ آمیزی با رنگ قرمز در کاشی‌ها جستجو کرد (جدول ۳).

- فرم

فرم‌های قابی از مهم‌ترین ویژگی‌های کاشی‌های تابلویی ازاره‌ها بوده که نقوش اصلی را در خود جای داده است. در دوره قاجار «در طاق نماهای کاخ‌ها، مسجد و خانه‌ها، تک‌کاشی‌های تابلویی به شکل مربع، مربع مستطیل، پنج‌وهشت ضلعی و هشت‌پر (کوکبی)... رواج یافت» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۳). در کاشی‌های مورد مطالعه، فرم‌ها معمولاً نقش مایه‌های هندسی - انواع فرم‌های شمسه، چلیپا - هستند که بسیار بزرگ و تابلویی تجسم یافته‌اند؛ البته در یک نمونه (عمارت مشیرالدوله) به صورت بیضی

جدول ۳. مطالعه ویژگی‌های فنی کاشی سرداب‌های مورد بررسی (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Table 3. The study of the technical characteristics of the basement tiles of the investigated houses (Authors, 1400).

تیمورتاش	قوام السلطنه (سینمایی فارابی)	قوام السلطنه (موزه آگینه)	فاضل عراقی	مشیرالدوله	اعلم السلطنه	قوام‌الدوله	عمارت ویژگی فنی
مستطیل						مربع و مستطیل	ابعاد کاشی
تهرانی، اصفهانی				تهرانی	تهرانی، اصفهانی	تهرانی، اصفهانی، شیراز	سبک
*	*	*	*	*	*	*	کاشی‌زیررنگی قالبی
صورتی، سیاه	سیاه	صورتی، سیاه	سیاه	صورتی، زرد، سبز، سیاه، لاجوردی و فیروزه‌ای	صورتی، زرد، سبز، سیاه، لاجوردی و فیروزه‌ای	رنگ نقاشی‌ها	
۵۵-۵۱×۸۷	۵۳×۴۵.۵	۵۷×۸۷	۸۴×۵۲-۵۰	۳۸×۵۴	۳۲-۳۴×۴۸	ابعاد (سانتی متر)	

با گل‌های فرنگی در اطرافش طراحی شده است (جدول ۴). این شیوه تصویری تشابه بسیار زیادی با عکس‌های سیاه و سفید و یا تمبرهای پستی آن زمان دارد که نشانگر تأثیر از نوآوری‌های جدید در دوره قاجار است (شکل ۳)؛ به عبارت دیگر، با وجود این‌که اکثر فرم‌ها از نقش‌مایه‌های هندسی بوده، تأثیرپذیری از هنر اروپا و نوآوری‌های جدید چون صنعت چاپ را نشان دارد.


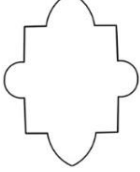
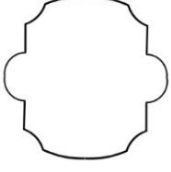
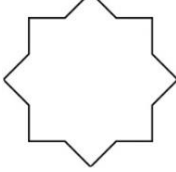
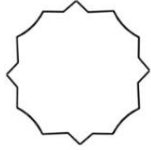


شکل ۳. تشابه شیوه نقش‌پردازی و ایجاد فرم‌های قالبی شکل در کاشی‌آزاره سرداب‌ها با تمبر پستی؛ سمت راست: کاشی‌آزاره عمارت مشیرالدوله (نگارندگان، ۱۴۰۰)؛ سمت چپ: تمبر پستی با چهره مظفرالدین شاه، قرن ۱۳ ه.ش. (مخزن موزه ملک).

Fig. 3. Similarity of the patterning method and the creation of frame-shaped forms in the basement tiles with postal stamps; Right side: tile plinth of Moshir al-Dowleh mansion (Authors, 1400); Left side: postage stamp with the face of Muzaffar al-Din Shah, 13th century AH. (Reservoir of the Malek Museum).

در ترکیب نقوش و فرم‌ها نوعی تمرکز به مرکزیت تصویر وجود دارد. چنان‌چه در ترکیب‌بندی متمرکز «یک مرکز توجه اصلی و تعدادی مرکز فرعی به وجود می‌آورد» (وَنگ، ۱۳۸۹: ۲۲۱)؛ بنابراین در کاشی‌ها، این فرم‌های قالبی شکل، مرکز توجه فرعی هستند و در ساخت کاشی‌ها از تکنیک کاشی‌های قالبی برجسته برای ایجاد برجستگی‌هایی در محل ترسیم آن‌ها استفاده شده است که برای جلب نظر و یا تأکید بیشتری به نقش مرکزی است (شکل ۱). این موضوع که سوژه‌ها در

جدول ۴. فرم‌های قابی شکل به کار رفته در کاشی‌های سرداب‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 4. Frame-shaped forms used in the tiles of cellars (Authors, 1400).

 <p>بیضی کاربرد در: عمارت مشیرالدوله</p>	 <p>چلیپا (موج) کاربرد در: عمارت‌های اعلم السلطنه و قوام‌الدوله</p>	 <p>چلیپا (موج) تغییر یافته کاربرد در: عمارت فاضل عراقی</p>	 <p>شمسه ایرانی کاربرد در: عمارت قوام‌الدوله</p>	 <p>شمسه دوازده ضلعی کاربرد در عمارت‌های قوام السلطنه و تیمورتاش</p>
---	--	--	--	---

مرکز ترکیب قرار دارند و دیگر عناصر، همه در جهت جلب توجه بیننده به آن عمل می‌نمایند، گمان بهره‌گرفتن از ترکیب‌بندی متمرکز را بیشتر می‌کند.

- گونه‌شناسی نقوش و مضامین

کاشی‌های قاجار به محمل مناسبی برای بیان تحولات فرهنگی زمانه از سنت به مدرنیته تبدیل شد. در تمام کاشی‌ها نقوشی در قاب‌بندی مورد تأکید و اهمیت قرار گرفته‌اند و برخی دیگر به عنوان نقوش تزئینی و مکمل در حاشیه‌های نواری و لچکی‌های اطراف قاب‌بندی‌ها قرار گرفته‌اند. به طور کلی نقوش برای مطالعه در دو گروه «نقوش اصلی داخل قاب» و «نقوش لچکی و حاشیه» جای داده شد. نقوش درون فرم‌های قابی شکل، دارای بیشترین تنوع هستند؛ انواع نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی، شهری و انسانی است که نقوش انسانی از مهم‌ترین و پرتکرارترین آن‌هاست (جدول ۶). این نقوش ممکن است تحت تأثیر عکاسی باشد؛ به طوری که شخصیت‌های سیاسی و ساختمان‌های آن زمان تصویرگری شدند. نوار بالا و پایین و لچکی کاشی‌ها با نقوش گیاهی تزئین شده‌اند. علاوه بر آن، در برخی از خانه‌ها، شومینه‌هایی کاشی‌کاری وجود دارد که با نقوش فرنگی چون: سبد میوه، گلدان گل و گل و برگ‌های فرنگی و یا نقوش گیاهی ساسانی، نقوش هندسی ساده، پیکره‌های صفوی و یا افرادی با لباس‌های قاجاری نیز مزین شده است.

نقوش به دو صورت «ایستا» - معمولاً با هدف تزئین کاشی - و «روایتگر» - معمولاً بیانگر مضامین و مفاهیمی عمیق‌تر - ساخته شده‌اند. در قالب موارد نقوش با دو و یا سه پلان به تصویر درآمده‌اند؛ در پلان اول و دوم، تصاویر اصلی (نقوش اصلی) قرار دارند؛ و در پلان دوم، پس‌زمینه به صورت یک منظره و یا عمارت قابل مشاهده بوده که از اهمیت کمتری برخوردار است.





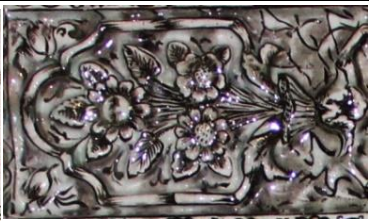

نقوش به کار رفته در کاشی سرداب‌ها گاهی به هدف تزئین و در موارد بسیاری دارای مفاهیم ریشه‌دارتری هستند که بیان و روایتی دارند. این موضوع به طور کلی در گونه‌های طراحی سنتی، طراحی فرنگی، گرفت‌وگیر و جدال انسان با حیوان، نقوش ایران باستان، ادبیات، مناظر، دسته‌بندی و مورد بررسی قرار گرفته است.

- طراحی سنتی (اسلیمی، نقش مایه هندسی و گل و مرغ)

این نقوش ریشه در هنرهای سنتی ایرانی دارند؛ غالب آن‌ها اسلیمی، نقش مایه هندسی و گل و مرغ‌ها هستند. در این میان، اسلیمی‌ها به صورت شاخ و برگ‌های پیچان در لچکی کاشی‌ها و یا در مواردی به عنوان نقش مرکزی به صورت شمسه به کار رفته‌اند که نشانگر اهمیت سبک اصفهانی در کاشی‌کاری سرداب‌های دوره قاجار است. در رابطه با اهمیت نقش مایه‌های هندسی در بخش فرم اشاراتی شد و در اینجا تنها برای جمع‌بندی ذکر شده است؛ هم‌چنین گل و مرغ‌ها از بقایای سبک شیراز بوده و تنها در عمارت قوام‌الدوله در مرکز تصویر با رنگ‌های محدودی یافت شد (جدول ۵).

جدول ۵. طراحی سنتی و سبب میوه، گلدان و گل‌های فرنگی در نگاره کاشی‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰). ▼

Table 5. Traditional design and fruit basket, flowerpot and fringe flowers in the image of the tiles (Authors, 1400).

	<p>کاشی با طرح گل و مرغ، خانه قوام‌الدوله (نگارندگان)</p>	<p>لچکی کاشی با نقوش اسلیمی، تصویر راست: عمارت قوام‌السلطنه (بنیاد فارابی)؛ تصویر چپ: عمارت تیمورتاش (نگارندگان)</p> 	
			<p>تصویر راست تزئینات خانه‌ای در لندن / سال ۱۹۲۸ م. (آرشیو Hammond، لینک: URL9) دو تصویر از چپ سبب میوه، دسته گل، قسمتی از کاشی شومینه عمارت فاضل عراقی (نگارندگان)</p>

- طراحی فرنگی (سبب میوه، گلدان و گل‌های فرنگی)

برخی از شومینه‌هایی که در سرداب‌ها موجود است دارای نقوش سبب میوه، گلدان و گل‌های فرنگی بوده که تأثیر هنر اروپا را نمایان می‌کنند (جدول ۵).

- گرفت‌وگیر و جدال انسان با حیوان

تکرار نقش گرفت‌وگیر گویای اهمیت این نقش نمادین کهن در کاشی‌ها است؛ گوزن و شیر، شیر و خرگوش، شیر و گراز، سگ و گراز، شیر و کرگدن، گاو و شیر، تمساح و فیل و آهو و مار. در تعدادی کاشی، درگیری انسان و حیوانات جالب توجه است؛ گاهی در این درگیری‌ها انسان تفنگی در دست دارد و با لباس قاجاری، نشانگر ثبت یک واقعه است. با این وجود در برخی از تصاویر، جلوه نمادین جدال انسان با موجودی اساطیری نیز قابل ملاحظه است و تشابه کاملی با نقش برجسته تالار صدستون تخت جمشید دارد. در یکی از تصاویر، انسانی نه در ظاهر یک اشراف زاده، بلکه در هیئت یک پهلوان تنومند در حال جدال با این موجود است. با توجه به گسترش باستان‌گرایی، بعید نیست که هنرمند در جستجو هویت ملی، به دنبال تلفیق شاهنامه با نمادهای ایران باستان باشد (جدول ۶).

مار: نکته حائز اهمیت در بعضی از تصاویر - خصوصاً کاشی‌های عمارت قوام السلطنه (موزه آبگینه) - نقش مار و تکرار صحنه تقابل انسان و مار است. مار، نمادی باستانی است که معنا و مفاهیم بسیاری را به همراه دارد. این نماد معانی دو سویه دارد؛ گاهی نماد باروری، تجدید حیات، آب، حاصلخیزی، عقل، سلامتی، قدرت و... دارد و گاهی نماد شیطان، مرگ و پلیدی، خطر، خیانت، گناه و... است (Mattison, 1999: 14-31) هم‌چنین «مارها در هنگامه پرستش خدای بانوان باروری و پیش از رواج ادیان مرد مرکز آریایی و سامی، از تقدس فراوانی برخوردار بوده‌اند. اما این احترام و تقدس با تنزل مقام ایزدبانوان و رواج پرستش خدای نرینه، به جایگاهی شیطانی و هم‌بسته با نیروهای پلید اهریمنی بدل می‌شود» (طاهری، ۱۳۹۴: ۳۴). با توجه به جنبه نمادین مار، صحنه‌های درگیری انسان با مار را می‌توان صحنه جدال انسال با اعمال بد خود و مبارزه با پلیدی‌ها بدل کرد؛ تصویری از عذابی که از اعمال نادرست بر انسان چیره شده است. نمونه این درگیری در نقاشی‌های اروپایی نیز یافت می‌شود که بیانگر عذاب انسان در جهنم است. نمونه بارز آن را می‌توان در «نقاشی جهنم» از نقاش فرانسوی «گوستاو دوره»^{۱۲} دید که تحت تأثیر کمدی «الهی دانت»^{۱۳} کشیده است (جدول ۶).

صحنه نمادین داوری و جهنم: تصویرگری این صحنه، پیشینه‌ای عمیق در فرهنگ و هنر ایران ندارد. در تصویر، کشیش نظاره‌گر و ماموران مجازات با ظاهری کاملاً خیالی پدید آمدند. آنان با بدن انسان، با گوش‌های بزرگ، شاخ و منقار هستند و در دستان خود مار و شلاق دارند که درحال تنبیه فردی هستند. شواهد موجود حاکی از آن است که این صحنه از نقاشی‌های اروپایی اقتباس شده و بیانگر روز جزاست. در این دست نقاشی‌ها معمولاً مار، نماد عذاب و گناهان انسان است. مار، گاهی به تنهایی درحال جدال با فردی است و یا توسط ماموران عذاب به عنوان ابزاری برای تنبیه استفاده می‌شود. در جدول ۶، تشابه نقش‌پردازی این کاشی از عمارت قوام السلطنه (موزه آبگینه) با اثر «داوری نهایی»^{۱۴} نقاش هلندی «یوهانس ویریکس»^{۱۵} را می‌توان دید.

فیل: به سبب درشت‌هیکلی و قدرتش بسیار مورد توجه است. این حیوان در ایران جنبه‌ای اساطیری دارد و دارای دو بُعد اهریمنی و اهورایی است. فیل در شاهنامه و مجموعه ادبیات حماسی دارای جنبه‌های اسطوره‌ای، حماسی و آئینی مختلفی است؛ به طوری که این‌گونه اشاره شد «فیل سفید، نشستن‌گاه شاهان و پهلوانان، نشانی از قدرت و دارای جلوه‌های اهورایی است، چنان‌که فیل سیاه جنبه‌های اهریمنی دارد» (رضائی اول و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۶۱). از قدیمی‌ترین نقوش هند، به‌ویژه دره سند است که نماد مشرق و هم‌چنین به عنوان مظهر نیروی مذکر در کنار ایزدبانوی نیلوفر آبی است. علاوه بر آن، «گانیشگا»^{۱۶} که ترکیبی از سر فیل و بدن انسان است و نماد خرد عملی و عقل معاش، یکی از محبوب‌ترین ایزدان آئین هندوست (ذکرگو، ۱۳۸۸: ۱۲-۳۸).

در نگاره‌های کاشی‌های عمارت قوام السلطنه تعداد زیادی فیل وجود دارد. به نظر می‌رسد نقش فیل در دوره قاجار پررنگ شده است. «امپراتوری انگلستان برای فتح‌حلی شاه دو راس فیل و گرگدن و زرافه فرستاد و شاه برای این‌که از این حیوانات

نگه‌داری شود دستور داد جایی در باغ لاله‌زار درست کنند» (روزنامه همشهری، پنج‌شنبه ۲۱ تیر ۱۳۹۷، کد مطلب ۲۲۷۷۷). اهمیت این حیوان در عکس‌های دوره قاجار نیز مشهود است. در کاشی‌ها تنها در یکی از آن تصاویر این حیوان با ثبات و آرامش در کنار انسان دیده شد؛ به طوری که به همراه مستشاران هندی ممکن است نشان‌دهنده اهمیت مراودات ایران با هند در دوره قاجار باشد، اما در دیگر نمونه‌های یافت‌شده، حالتی طغیان‌گر و نشانی از قدرت دارد؛ به طوری که با درندگی پلنگ، تمساح و شکارچیان تفنگ‌دار مواجه شده است. تمساح «مظهر مکر سنگ‌دلی، سرکشی، دزدی، مال حرام و گاه نشانه نگرهبان سرسخت است» (شجاعی، ۱۳۹۶: ۷۶). ظاهراً تمساح‌ها به صف شده‌اند تا محافظ چیزی باشند و یا فیل درحال نبرد برای گسستن رشته پلیدی‌هاست. این اتحاد، قدرت بیشتری از فیل را به نمایش گذاشته است (جدول ۶).

جدول ۶. انواع گرفت‌وگیرها و جدال انسان با حیوانات در نگاره کاشی‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 6. Types of captures and conflicts between humans and animals in the painting of tiles (Authors, 1400).

	<p>جدال پهلوان و موجود اساطیری، موزه آبگینه</p>		<p>گرفت‌وگیر شیر و گراز، عمارت فاضل عراقی</p>
		<p>راست: جدال انسان و مار، عمارت قوام‌السلطنه (آبگینه) چپ: نقاشی جهنم از گوستاو دوره، قرن نوزدهم (ماخذ: ULR:2 تاریخ بازیابی ۲ دسامبر ۲۰۲۱)</p>	
<p>تصاویر بالا و راست پایین: عمارت قوام‌السلطنه (موزه آبگینه); تصویر چپ پایین: عمارت قوام‌السلطنه (بنیاد سینمایی فارابی)</p>		<p>تصویر بالا: صحنه داوری نهایی اثر یوهانس ویریکس، قرن شانزدهم، (ماخذ: URL4 تاریخ بازیابی ۲ دسامبر ۲۰۲۱)، تصویر پایین: عمارت قوام‌السلطنه (موزه آبگینه)</p>	

- نقوش ایران باستان

نمونه‌های تقلیدی از تصاویر نقش برجسته‌های سنگی و گچ‌بری ایران باستان نیز در کاشی‌ها وجود دارد (جدول ۷). مراسم آئینی قربانی و انتقال قدرت به شاهان ساسانی، سربازان هخامنشی، شکارگاه شاهان، جمشید و ملازمان، صورت داریوش و رؤسای شورشیان در بیستون، نبرد داریوش با ابوالهیل^{۱۷}، مصادیق بارز باستان‌گرایی در هنر کاشی‌کاری قاجار است. ریشه‌هایی از درخت انگور در نوار بالای کاشی‌ها نقاشی شده که نشانگر اهمیت این نقش تزئینی است. این تصاویر معمولاً به صورت سیاه و سفید و با هاشور طراحی شده‌اند و تشابه زیادی به شیوه‌های تصویرگری نسخ خطی و یا تمبرها و تزئینات اروپایی دارند. از مهم‌ترین طرح گچ‌بری ساسانی نقش پالمت بوده که مکرراً در حاشیه کاشی‌های ازاره و شومینه‌ها به کار رفته است (جدول ۷).

جدول ۷. نقوش ایران باستان در نگاره‌های کاشی‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 7. Patterns of ancient Iran in the paintings of tiles (Authors, 1400).

	<p>سرکوب شورشیان توسط داریوش تأثیر از نقش برجسته بیستون، عمارت تیمورتاش (نگارندگان)</p>	<p>تصویر بالا: نقش پالمت در حاشیه شومینه عمارت تیمورتاش (نگارندگان) تصویر پایین: نقش پالمت در گچ‌بری کاخ تیسفون، سده ششم میلادی (موزه متروپلیتن: URL7 تاریخ بازیابی ۲ دسامبر ۲۰۲۱)</p> 
		<p>تصویر راست بالا: عمارت فاضل عراقی، تصویر چپ پایین: عمارت اعلم السلطنه (نگارندگان) تصویر چپ: گچ‌بری ساسانیان با نقش تاک و انگور، منطقه برزقواله (Karamian & Farrokh, 2017: 79)</p>

- ادبیات

با وجود این‌که در بناهایی چون: خانه مقدم و یا کاخ گلستان از ادبیات غنایی برای نقش‌پردازی روی کاشی‌ها استفاده شد، اما در این بناها موارد معدودی یافت شد که حتی از کیفیت و غنای تصویری نمونه‌های فاخر در بناهای هم‌زمان خود بی‌بهره است. از نمونه آن تنها از چهره شیرین در حال نواختن ساز در خانه اعلم السلطنه را می‌توان نام برد.

از دوره قاجار با توجه به گسترش باستان‌گرایی، شاهنامه مورد توجه قرار گرفت و کتاب‌هایی با الهام از آن به چاپ رسید. نامه خسروان «جلال‌الدین میرزا»^{۱۸} در این زمره است. هدف کتاب، تاریخ‌نگاری و زنده‌نگاه داشتن زبان فارسی است و در آن کوشش شد تاریخ ملی را با افسانه‌ها پیوند دهد (میرعزیزی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۴)؛ بنابراین بود که نامه خسروان در چهار بخش تدوین شود، اما تنها سه بخش آن کامل شد. بخش‌های آن شامل: بخش یکم، از افسانه مه‌آبادیان، که وی می‌پنداشت آغاز تاریخ باستان ایران است، آغاز شد و تا انجام ساسانیان پایان

گرفت؛ بخش دوم، از طاهریان تا پایان روزگار خوارزمیان را دربر گرفت؛ بخش سوم، از چنگیزخان تا زندیه است (امانت، ۱۳۷۷: ۱۵)؛ بخش چهارم که تاریخ قاجار را دربر می‌گرفت، هیچگاه نوشته نشد. بعد از جلال‌الدین میرزا، نسخه‌های گوناگونی از نامه خسروان توسط افرادی دیگر نوشته شد. در برخی از نسخ حتی بخش چهارم نیز نگارش شد.

در کاشی‌ها پرتره شخصیت‌های شاهنامه و پادشاهان ساسانی به تصویر کشیده شد و به نظر می‌رسد تنها بخش اول کتاب جذابیت زیادی داشت؛ به طوری که خانه‌های اشرافی بسیاری با این کاشی‌های دارای تصاویر پادشاهان عصر هخامنشی و ساسانی تزئین شد. تلفیق هنر ایرانی و اروپایی در تصویرسازی‌های این کتاب مشهود است؛ به طوری که بیان شد: «تاج، زیور و جامه پادشاهان با الهام از نقوش سکه‌های ساسانی ساخته شده، ولی نقش و نگار زمینه و گاهی تخت‌گاه ایشان از رقم تزئیناتی بود که در کتاب‌های درسی و یا مردم‌پسند اروپایی در سده نوزدهم پیدا می‌شد» (امانت، ۱۳۷۷: ۱۸). نکته جالب توجه، قرارگرفتن پرتره افراد پراوازه رجال سیاسی و پادشاهان قاجار و پادشاهان زند و صفوی در لابه‌لای این کاشی‌ها در عمارت‌های فاضل عراقی و تیمورتاش است. این تصاویر کاملاً مشابه شیوه تصویرگری کتاب نامه خسروان بوده و ظاهراً هدف سفارش‌دهندگان دنباله‌روی تاریخ‌نگاری جلال‌الدین میرزا برای فصل چهارم نامه خسروان است که موفق به نوشتن آن نشد.

هم‌چنین در یک نمونه از تصاویر بر روی کاشی شومینه عمارت قوام السلطنه (موزه آبگینه) تصویری از داستان‌های عامیانه (دوستی خاله خرسه)^{۱۹} یافت شد که این ضرب‌المثل در آثار اروپایی و ایرانی جایگاه ویژه‌ای دارد و در تصاویر کاشی‌ها نمونه‌ای متمایز و جالب توجه است (جدول ۸).

جدول ۸. مطالعه تأثیر ادبیات بر نگاره کاشی‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).^{۲۰}

Table 8. The study of the influence of literature on the painting of tiles (Authors, 1400).

	<p>ادبیات غنایی، شیرین درحال نواختن، عمارت اعلم السلطنه (نگارندگان)</p>		<p>ادبیات حماسی، نمونه تصویر گرشاسب از کتاب چاپ سنگی نامه خسروان، نسخه اصلی مخزن اسناد کتابخانه ملی ایران کاشی متعلق به عمارت اعلم السلطنه (نگارندگان)</p>
			<p>تصاویر رجال سیاسی (میرزا علی اصغر خان صدراعظم قاجاری) و محمدعلی شاه قاجار و شاه طهماسب صفوی و... عمارت فاضل عراقی (نگارندگان)</p>
			<p>ادبیات عامیانه، تصویر راست: تصویری از داستان‌های مثنوی و معنوی در نگارگری هند، ۱۶۶۳م، موزه هنر والترز، تصویر وسط: کاریکاتوری از هنرمند فرانسوی جیان جیرار.^{۲۰} قرن نوزدهم (URL10)؛ تصویر چپ: تصویر دوستی خاله خرسه در کاشی شومینه عمارت قوام السلطنه (موزه آبگینه)</p>

- مناظر

در دوره قاجار، تصویرگری از ابنیه و مناظر حیوانی و انسانی در قاب متداول شد (بمیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۹). گاهی بعضی از تصاویر به نوعی مستندسازی و یا کپی‌کاری از عکس‌ها بود. «کاشی‌هایی با نقش پادشاهان و مناظر، به دلیل تقاضای زیاد به صورت انبوه تولید و در بازار عرضه می‌شد. تهران مرکز تولید آن‌ها بود.» (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۳). در کاشی‌های ازاره سرداب‌ها نیز از این تصاویر موجود است. مناظر حیوانات و چراگاه، زندگی روستایی، نوازندگان و رقصندگان، شکارگاه، ساختمان‌های اروپایی از نمونه آن است.

خرس و خرگوش: در یک نمونه کاشی خانه مشیرالدوله سر بریده‌ای در کنار خرس و خرگوش نمایان است که جای تأمل بیشتری دارد. معمولاً خرس در ادبیات بار معانی منفی چون: متجاوز، حسود، فتنه‌گر و نادان است؛ به تعبیر دیگر، دشمنی پلید و دوست بزدل و ابله که ادعای شجاعت می‌کند، ولی نیرنگ از او می‌بارد (شجاعی، ۱۳۹۶: ۹۰)؛ هم‌چنین خرگوش در ادبیات دارای معانی مثبتی چون: زیرکی، دانایی، هوش است که او را از نماینده طبقه روشنفکر و فهمیده جامعه قلمداد می‌کنند؛ طبقه‌ای با فاصله‌گرفتن از عوام در مقابل استبداد و ظلم می‌ایستد؛ معانی دیگری چون: باروری، زن، هوش، چابکی، حيله‌گری را نیز به آن نسبت می‌دهند (همان: ۹۲)؛ آن‌طور که از تعاریف و مفاهیم به نظر می‌رسد این دو حیوان از منظر نمادشناسی مقابل یک‌دیگر هستند. سر بریده‌ای که ظاهراً در چنگ خرس قرار دارد نیز می‌تواند تعبیری از مقلوب شدن اشخاص بسیاری به پلیدی، فتنه و نادانی در عصر قاجار باشد (جدول ۹).

جدول ۹. مطالعه مناظر حیوانات، زندگی روستایی، مجالس بزم، شکارگاه و شهری بر نگاره کاشی‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 9. The study of animal landscapes, village life, goat gatherings, hunting grounds and cities on tile paintings (Authors, 1400).

<p>دو تصویر راست عمارت قوام‌السلطنه (بنیاد سینمایی فارابی) بالا: شکار، پایین: زندگی روستایی؛ تصویر چپ بالا: چراگاه حیوانات عمارت مشیرالدوله، چپ پایین: منظره شهری، عمارت اعلم‌السلطنه (نگارندگان)</p>	<p>سر بریده شده انسانی در کنار خرس و خرگوش، عمارت مشیرالدوله (نگارندگان)</p>
	<p>تصاویر از راست: تصویر پیکره ایستاده اثر رضا عباسی؛ پیکره ایستاده نقش قسمتی از شومینه عمارت فاضل عراقی (نگارندگان)؛ مجلس بزم، عمارت تیمورتاش (6: URL تاریخ بازیابی ۲ دسامبر ۲۰۲۱)</p> 

جدول ۱۰. مطالعه نقوش: هندسی، گیاهی، حیوانی، شهری، انسانی و مضامین آن‌ها در کاشی‌های سرداب هر یک از خانه‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Table 10. The study of motifs: geometric, plant, animal, urban, human and their themes in the basement tiles of each house (Authors, 1400).

نقوش	مضامین	تأثیر هنر	قوام الدوله	اعلم السلطنه	مشیر الدوله	فاضل عراقی	قوام السلطنه (آبکیه)	قوام السلطنه (فارابی)	قوام السلطنه	تیمورتاش
هندسی	قاب‌بندی نقش‌مايه هندسی	ایرانی دوران اسلامی	*	*		*	*	*	*	*
	قاب‌بندی بیضی	اروپا			*					
گیاهی	گل و مرغ	ایرانی دوران اسلامی	*							
	تاک و انگور	ایران باستان		*	*	*	*	*	*	*
	اسلیمی	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*
	گل و برگ، تزئینات ساسانی	ایران باستان	*	*	*	*	*	*	*	*
	گل و برگ، سید میوه و دیگر تزئینات فرنگی	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
حیوانی	گرفت‌وگیر	ایران باستان	*	*	*	*	*	*	*	*
	مناظر کارت پستالی حیوانات در جنگل و چراگاه	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
شهری	مناظر کارت پستالی شهرهای اروپایی	اروپا	*	*	*	*	*	*	*	*
انسانی	ادبیات غنایی (شیرین درحال نواختن)	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*
	ادبیات حماسی (نامه خسروان)	ایران باستان	*	*	*	*	*	*	*	*
	پرتره رجال سیاسی، پادشاهان قاجار، زند، صفوی	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*
	نقش ابنیه و آثار هخامنشی و ساسانی	ایران باستان	*	*	*	*	*	*	*	*
	مناظر درگیری انسان قاجاری و حیوان	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
	منظره بزم قاجاری	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*
	مناظر بزم صفوی	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*
	صحنه داوری	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
	زندگی روستایی	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
	صحنه نمادین خرس و خرگوش	معاصر (نمادین)	*	*	*	*	*	*	*	*
	صحنه جدال با فیل	معاصر (نمادین)	*	*	*	*	*	*	*	*
	مستشاران هندی سوار بر فیل	اروپا		*	*	*	*	*	*	*
	شاهزاده و یا انسان قاجاری درحال شکار	اروپا	*	*	*	*	*	*	*	*
	دوستی خاله‌خرسه	ایرانی دوران اسلامی	*	*	*	*	*	*	*	*

نتیجه‌گیری

کاشی‌کاری قاجار با توجه به دگرگونی‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی آن زمان دستخوش تحولاتی شد. مکان‌های بسیاری با کاشی‌ها تزئین شدند که کاشی‌ها از راه‌های سرداب خانه‌های تهران با ابعاد بزرگ، تنوع نقوش و برجستگی از جمله آن‌هاست. مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر نقوش کاشی‌ها تأثیر و تلفیق خلاقانه از فرهنگ و هنر و نوآوری‌های جدید اروپایی (ثبت تصاویر و مناظر مختلف به مثابه یک عکس و استفاده از تصاویر نمادین اروپایی)؛ باستان‌گرایی (تأثیر مستقیم کتاب نامه خسروان؛ نقش برجسته‌های ایران باستان، خصوصاً پادشاهان و نماد

گرفت‌وگیر حیوانات) و به‌ندرت هنر ایرانی دوران اسلامی (اسلیمی و گل‌ومرغ) هستند؛ هم‌چنین نمادپردازی‌ها و ترکیب‌بندی‌های بدیع خود نقاشان (ایجاد بیان‌های نمادین با حیوانات و یا به تصویر کشیدن شاهان و رجال دربار قاجار) نیز از اهمیت زیادی برخوردار است.

نکته حائز اهمیت دامنه متنوع موضوعی در تصاویر کاشی‌ها است؛ به طوری که از داستان‌ها و ادبیات عامیانه و زندگی روستایی تا نمادهای اشرافی و درباری و تصاویر پادشاهان تصویرگری شده است؛ هم‌چنین این دامنه شامل تصاویر نمادها و نقوش باستانی ایران تا نقوش و نمادهای معاصر است؛ و نیز این گوناگونی شامل تصاویر کاملاً واقع‌گرایانه به‌سان عکس تا تصاویر کاملاً خیالی را شامل می‌شود. به طوری که، این همراهی طیف‌های گسترده از تصاویر، نقوش و نمادها آثار ویژه‌ای را ایجاد کرده است که مشخصه هنر قاجار است و در کاشی‌های ازاره سرداب خانه‌ها مشهود است.

از لحاظ فنی این کاشی‌ها، گل‌رُسی (کاشی‌گلی) و به شیوه قالبی با ابعاد بزرگ (مربع و مستطیل) دارای برجستگی‌هایی در لچکی، حاشیه و فرم‌های قابی شکل است. روی کاشی‌ها با یک لایه گلابه سفید رنگ پوشش داده شده تا زمینه مناسبی برای تکنیک زیررنگی (نقاشی زیرلغابی) فراهم شود. به نظر می‌رسد تشابه‌ای از لحاظ ساخت بین این کاشی‌ها با کاشی‌های ابنی فاخری چون کاخ گلستان و موزه مقدم وجود دارد؛ با این وجود، نقش‌پردازی‌ها با رنگ مشکی و هاشور انجام شده و رنگ آمیزی محدودتری دارند؛ به طوری که غالباً سیاه و سفید به نظر می‌رسند که خود تأثیر چاپ سنگی و یا عکاسی را نشان می‌دهد.

پی‌نوشت

۱. در دوره ناصرالدین‌شاه کاشی‌های هفت‌رنگ با نقوش گل و بوته، منظره، صحنه‌های تابلویی به شکل طاق‌نما و قاب‌بندی‌های مربع، مستطیل و بیضی با ابعاد متنوع در نماسازی‌ها رواج یافت و به شکل تابلوهای بزرگی نمای، کاخ‌ها، مساجد، خانه‌ها و دیگر اماکن را آراست (ریاضی، ۱۳۹۵: ۵۲).
۲. «میرزا محمد آشتیانی» ملقب به «قوام‌الدوله» وفات ۱۳۵۲ ه.ش. از رجال سیاسی دوره قاجار است. در روزگار فتح‌علی‌شاه وارد خدمت حکومتی شد و در دوره ناصرالدین‌شاه به مدارج بالا دست‌یافت (مستوفی، ۱۳۷۷: ۹۳-۹۵).
۳. «کاظم بنا نظام» ملقب به «اعلم السلطنه» از ملاکین قزوین بوده است.
۴. «حسن پیرنیا»، ملقب به «مشیرالملک» و بعد «مشیرالدوله» تولد ۱۲۵۰، وفات ۱۳۱۴ ه.ش. از رجال دربار قاجار و وزیر زمان احمدشاه قاجار بود. وی علاوه بر سیاست‌مدار، حقوق‌دان عصر خود بود. وی هم‌چنین فرزند «میرزا نصرالله خان نائینی» ملقب به «مشیرالدوله» نخست وزیر ایران در زمان مظفرالدین‌شاه و محمدعلی‌شاه بود (خاتمی، ۱۳۹۳: ۱۳۵-۱۴۸).
۵. مستشار و رئیس سابق دیوان عالی کشور.
۶. «احمد قوام» ملقب به «قوام السلطنه» زاده ۱۲۵۱، وفات ۱۳۳۴ ه.ش. که پنج بار نخست وزیر ایران شد (دو بار در زمان حکومت احمدشاه قاجار و سه بار در زمان حکومت محمدرضا پهلوی (آبراهامیان: ۱۳۸۰: ۳۰۱-۴۵۰).
۷. «عبدالحسین تیمورتاش» زاده ۱۲۶۰، وفات ۱۳۱۲ ملقب به «سردار معزالملک» و «سردار معظم خراسانی»، از سیاست‌مداران دوران قاجار و پهلوی است. وی وزیر رضاشاه و از کسانی بود که در برانداختن قاجارها و برآوردن پهلوی‌ها مؤثر بود و در نهایت مورد غضب رضاشاه قرار گرفت و کشته شد (خاتمی، ۱۳۹۳: ۱۶۶-۱۸۰).
۸. سلسله قاجار از سال ۱۷۸۹ تا ۱۹۲۵ م. به طول انجامید.
۹. از آن با نام‌های «سردابه» و «سرداوه» نیز ذکر شده است (عمید، ۱۳۷۹: ۱۱۹۱).
10. Slip/ Engobe
۱۱. نوعی از تصویر که بسیاهی کشند و هیچ رنگ آمیزی نداشته باشد و آن اکثر خاصه فرنگ است» (دهخدا، ۱۳۳۹: ۲۵: ۷۴۸).
12. Gustave Doré
13. Dante Divina Commedia

14. The last judgment
15. Jan Wierix or Johannes Wierix
16. Ganesha
17. Sphinx

۱۸. فرزند فتحعلی شاه قاجار.

19. The Bear and the Gardener
20. Jean Ignace Isidore Gérard Grandville

کتابنامه

- آبراهامیان، یرواند، ۱۳۸۰، ایران بین دو انقلاب. تهران: نشر مرکز.
- امانت، عباس، ۱۳۷۷، «پور خاقان و اندیشه بازیابی تاریخی ملی ایران». نشریه ایران نامه، ۶۵: ۵۰-۵۴.
- بمانیان، محمدرضا؛ مومنی، کوروش؛ و سلطانزاده، حسین، ۱۳۹۰، «بررسی نوآوری و تحولات تزئینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار». فصلنامه نگره، ۱۸: ۳۵-۴۷.
- پورتر، ونیتا، ۱۳۸۹، کاشی‌های اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- حسینی، آرزو، ۱۳۹۲، «شربت و شربتخانه در گذر زمان». فصلنامه باغ نظر، ۱۰ (۲۵): ۴۹-۵۸.
- خاتمی، محمد، ۱۳۹۳، تاریخ اجتماعی معاصر ایران. تهران: انتشارات پایا.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۳۹، لغت‌نامه دهخدا. جلد ۲۵، تهران: چاپخانه دانشگاه تهران.
- ذکاء، یحیی، ۱۳۷۶، تاریخ عکاسی، عکاسان پیشگام در ایران، سیرتحوّل عکاسی در دوران قاجاریه. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ذکرگو، امیرحسین، ۱۳۸۸، فیل در شمایل‌های هندویی و بودایی. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
- رضائی اول، مریم؛ و استاجر، ابراهیم، ۱۳۹۸، «فیل و بنمایه‌های اسطوره‌های حماسی و آئینی آن در منظومه‌های حماسی ایران». فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، ۵۵: ۱۴۱-۱۶۶.
- ریاضی، محمدرضا، ۱۳۹۵، کاشی‌کاری قاجاری. تهران: انتشارات یساوی.
- شجاعی، حیدر، ۱۳۹۶، نمادشناسی تطبیقی (۲) جانوران. تهران: نشر شهر پیدرام.
- عمید، حسن، ۱۳۷۹، فرهنگ فارسی عمید. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کیانی، مصطفی، ۱۳۹۲، «جایگاه هنر آجرکاری تزئینی در معماری دوره پهلوی اول». نشریه هنرهای زیبا- معماری و شهرسازی، ۱۸ (۱): ۲۸-۱۵.
- طاهری، صدرالدین، ۱۳۹۴، «بازگونی مفهوم یک نماد (بررسی کهن‌الگوی مار در ایران و سرزمی‌های همجوار)». نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، ۲۰ (۳): ۲۵-۳۴.
- فلور، ویلم؛ و چلکوفسکی، پیتر، ۱۳۸۱، نقاشی و نقاشان دوره قاجار. برگردان: یعقوب آژند، تهران: نشر ایل شاهسون بغدادی.

- ماهرالنقش، محمود، ۱۳۹۴، کاشی و کاربرد آن. تهران: نشر سمت.
- مستوفی، عبدالله، ۱۳۷۷، شرح حال زندگانی من، (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه). تهران: زوار.
- مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۹۷، تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، تزئینات معماری. تهران: نشر سمت.
- معین، محمد، ۱۳۵۳، فرهنگ فارسی معین. جلد دوم، تهران: امیرکبیر.
- میرعزیزی، سیدمحمود؛ و صادقی‌پور فیروزآباد، ابوالفضل، ۱۳۹۴، «تحلیل تأثیر تصاویر چاپ سنگی کتاب نامه خسروان بر تصاویر کاشی‌های نقش برجسته کاخ موزه گلستان». فصلنامه نگره، ۳۷: ۷۳-۸۵.
- وحیدزاده، رضا؛ و جلالی، سحر، ۱۳۹۵، «پیدایش و سیر تحول کاشی‌های قالبی نقش برجسته در تزئینات معماری اسلامی ایران». همایش ملی معماری و شهرسازی از نظریه تا عمل: ۲۱-۱.
- ونگ، وُسیوس، ۱۳۸۹، اصول فرم و طرح. ترجمه آزاده بیدار بخت/ نسترن لواسانی، تهران: نشر نی.

- Amanat, A., 1998, "Poor Khaqan and the idea of restoring the national history of Iran". *Iran Name*, 65: 50-54.
- Amid, H., 2000, *Amid dictionary*. Tehran: Amirkabir.
- Bemanian, M.; Momeni, K. & Soltanzadeh, H., 2011, "Investigating the innovations and developments of the decorations and tile designs of the mosque - schools of the Qajar period". *Negareh*, 18: 35-47.
- Dekhoda, A., 1960, *Dekhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University.
- Fehervari, G., 2000, *Ceramics of the Islamic world in the Tareq Rajab Museum*. I. B. Tauris & Co. Ltd. London.
- Floor, W. & Chelkowski, P., 2002, *Painters and painters of the Qajar period*. Tehran: Eil Shahsavan Baghdadi.
- Hosseini, A., 2019, "Iran's Sherbet and Sherbet Houses in Passage of Time". *Baghe Nazar*, 25 (10): 49-58.
- Hussain Ahmed, K. & Kumar Pali, P., 2020, "Elephant in the History of Assam During the Medieval Period Up to 1826 CE". *EAS Journal of Humanities and Cultural Studies*, Kenya: Published By East African Scholars Publisher, 2 (4): 207-213.
- Karamian, G. & Farrokh, K., 2017, "Sassanian stucco decorations from the Ramavand (Barz Qawaleh) excavations in the Lorestan Province of Iran". *HISTORIA I ŚWIAT*, 6: 70-91.
- Kiyani, M., 2013, "Studying the Status of the Art of Decorative Brickwork In Architecture of Pahlavi I Period (Iran)". *Honarhaye Ziba: Memari va shahrsazi*, 18(1): 15-28.

- Maherolnaghsh, M., 2015, *Bricks and their usage*. Tehran, Samt.
- Makinejad, M., 2018, *History of Iranian art in the Islamic period*. Tehran: Samt.
- Mattison, C., 1999, *The Essential Visual Guide to the World of Snakes*. London. DK Publishing.
- Mirazizi, M. & Sadeghpour Firoozabad, A., 2015, "Analysis of the effect of lithographic images of Khosravan's book on the images of embossed tiles of Golestan Museum Palace". *Negareh*, 37: 73-85.
- Moein, M., 1974, *Moin Encyclopedic Dictionary*. Tehran: AmiRkabir.
- Porter, V., 2010, *Islamic Tiles*, (translator: ShayešteFar, M.), Tehran: Institute for Islamic Art.
- Rezaei Aval, M. & Eštajer, E., 2019, "Elephant and its epic and ritual myths in Iranian epic poems". *Mytho-Mystic Literature*, 55: 141-166.
- Riyazi, M., 2016, *Qajar tile work*. Tehran: Yasavoli.
- Shojaei, H., 2017, *Comparative Symbolism (2) Animals*, Tehran, Shahr Pedram.
- Taheri, S., 2015, "The Inversion of a Symbol Concept". *Honarhaye Ziba: Honarhaye Tajasomi*, 20(3): 25-34.
- Vahidzadeh, R. & Jalaei, S., 2016, "The origin and evolution of molded tiles play a prominent role in the decorations of Islamic architecture in Iran". *National Conference on Architecture and Urban Planning from Theory to Practice*: 1-21.
- Wong, W., 2010, *Principles of form and design*. Tehran: Lavasani.
- Zaka, Y., 1997, *History of Photography, Leading Photographers in Iran, The Evolution of Photography in the Qajar Period*. Tehran: Elmi Farhangi.
- Zekrgoo, A., 2009, *Elephant in Hindu and Buddhist icons*. Tehran: Matn.
- Hamshahri newspaper is accessible via:
 - URL 1: <https://newspaper.hamshahrionline.ir/id/22777/%D9%81%D-B%8C%D9%84-%D8%B2%D8%B1%D8%A7%D9%81%D9%87%E2%80%8C%D9%87%D8%A7%DB%8C%DB%8C-%D9%BE%DB%8C%D8%B4%E2%80%8C%DA%A9%D8%B4-%D8%AF%D9%88%D9%85%DB%8C%D9%86-%D8%B4%D8%A7%D9%87-%D9%82%D8%AC%D8%B1.html>
 - URL 2: https://www.alamy.com/dante-divina-commedia-hell-xx-iv-canto-the-bedlam-of-thieves-viii-circle-illustration-by-gustave-dor-image387240092.html?irclickid=0MU3fBTk2xyOROk0M-0V7w-D0UkBXBs2t1WjjVY0&irgwc=1&utm_source=77643&utm_campaign=Shop%20Royalty%20Free%20at%20Alamy&utm_medium=impact

- URL 3: <https://www.bridgemanimages.com/it/noartistknown/illustration-of-song-24-of-hell-in-la-divine-comedie-la-divina-commedia-by-dante-alighieri-engraving/nomedium/asset/4831862>
- URL 4: https://www.wikiwand.com/en/Last_Judgment
- Malek National Library & Museum is accessible via:
 - URL 5: <http://malekmuseum.org/saloon/artifact/1276.10.00116/%D9%86%D9%82%D8%B4+%DA%86%D9%87%D8%B1%D9%87+%D9%85%D8%B8%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86+%D8%B4%D8%A7%D9%87+%D9%88%D8%B3%D8%B7+%D8%A8%DB%8C%D8%B6%DB%8C%D8%AA%D9%85%D8%A8%D8%B1++%D9%82%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C+%D8%B3%D8%B1%DB%8C+%DA%A9%D8%A7%D8%BA%D8%B0+%D8%B3%D9%81%DB%8C%D8%AF+%D9%85%D8%B8%D9%81%D8%B1%D8%A7%D9%84%D8%AF%DB%8C%D9%86+%D8%B4%D8%A7%D9%87+%D9%82%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%B1>
 - URL 6: <http://toptenteh.com/blog/item/191>
 - URL 7: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322673>
- Original book of Name-ye Khosrowan in national library of Iran is accessible via:
 - URL 8: <http://dl.nlai.ir/UI/9d0feb1f-68cb-4aeb-ac2f-4cc4052b608a/LRRView.aspx?History=true>
- Matt Livsey Hammond's archive is accessible via:
 - matt@mattlivseyhammond.co.uk
 - URL 9: <https://www.instagram.com/mattlivseyhammond/>